

ÜLDISELT

Ferdinand de Saussure. Üldkeeleteaduse kursus. Tlk Tiit Kuuskmäe. (Avatud Eesti Raamat.) Tallinn: Varrak, 2017. 526 lk.

Teaduskirjanduse hallis voos on „Üldkeeleteaduse kursus” (1916, edaspidi ÜKK) väga ebatavaline raamat, kuid seda mitte oma võrdlemisi konventsionaalse teksti, vaid konteksti poolest. Tegelikult võiks seda väidet isegi laiendada, mõeldes teose ebatavalisust mis tahes kirjanduse kontekstis. Tõepoolest – kui palju on tekste, mida pole kirjutatud selle väidetav autor, vaid mille kirjutamist pole too ilmselt plaaninudki? Teose kompilleerijad, Genfi ülikooli õppejõud Charles Bally ja Albert Sechehaye ei leidnud, nagu nad raamatu eessõnas tunnistavad, selle väidetavast autorist järele jäänud paberite hulgast „mitte midagi või peaaegu midagi, mis oleks olnud vastavuses tema õpilaste konsektidega” (lk 21).¹ Neid teosele aluseks olevaid konsekte oli mitu, kuid mitukümmend aastat peale teose ilmumist leiti veel üks, märksa põhjalikum konsekt, mis originaali adekvaatsuse veelgi enam kahtluse alla seab (lk 504–505). Lisaks polnud, nagu koostajate eessõnast aru võib saada, ükski neist ise kuulunud (peaaegu?) ühtki selle kolm korda toimunud kursuse loengut, mida koostajad nimetavad „nõnda viljakateks” ja „geniaalseteks” (lk 21). Jekaterina Velmezova ajaloolisest ülevaatest selgub sealjuures, et Saussure'i loengud (vist kõik, mitte ainult üldkeeleteaduse kursus) olid ebapopulaarsed ja nende pidaja „äärmiselt vähe publitseeriv ja peaaegu

¹ Raamatus on mitmeid saatetekste: tõlkija eessõna (lk 11–17), teose avaldanud Charles Bally ja Albert Sechehaye eessõnad esimesele, teisele ja kolmandale väljaandele (lk 21–26), Tullio de Mauro kommentaarid (lk 369–465) ja Jekaterina Velmezova järelesõna „Saussure'i ja „Üldkeeleteaduse kursuse” paradoksid” (lk 491–517).

ilma tudengiteta” õppejõud, kelle akadeemiline positsioon professorina oli väga ebakindel (lk 498).

Kõik see kokku annab teose väidetavast autorist kahtlemata väga iseäraliku pildi. Lisaks võib vähemalt üht selle koostajat kahtlustada variaatorluses. Sechehaye mahukas 1908. aastal (kaheksa aastat enne ÜKK-t) ilmunud „Teoreetilise keeleteaduse programm ja meetodid” avaldas Saussure'ile suurt mõju, mis jõudis ka ÜKK loengutesse. Kuigi formaalselt oli Saussure, kellele Sechehaye monograafia pühendatud oli, viimase õpetaja, võisid sisuliselt asjad isegi vastupidi olla (lk 502). Kokkuvõttes: ÜKK on kompilleeritud Saussure'i samanimelise kursuse üliõpilaste, Saussure'i, Bally ja Sechehaye käsikirjalistest märkmetest (nii nende omavaheliste vestluste kui ka Saussure'i teiste kursuste kohta – mitte üldkeeleteaduse kursuse, mida nad ei kuulunud) ning Bally ja Sechehaye (k.a omaenda teostest võetud) lisandustest (lk 492). „Pisut” liialdades võib seega väita, et keeleteaduse n-ö piibli päritolu on peaaegu sama apokrüüfiline kui Piibilil enesel.

Teose autorlust kõrvale jättes puudutab teine ülimalt ebatavaline asjaolu selle retseptiooni. Nimelt pole, kui Noam Chomsky „Süntaktilised struktuurid”² välja arvata, XX ja XXI sajandil (varasema kohta ei oska öelda) ilmunud ühtki mõjukamat keeleteadusealast tööd. Kuid erinevalt „Süntaktilistest struktuuridest” ulatub ÜKK mõju kaugele, ja 60 aastat (st täpselt „Süntaktilistest struktuuridest” alates) juba eelkõige üle keeleteaduse piiride. Teose (kahtlemata mitte ainult pealkirjas avaldud) „üldisus” aitas sellele tublisti kaasa – tegu on keele erinevaid tasandeid³, lisaks veel

² N. Chomsky, *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton & Co, 1957.

³ Kuigi semantika on mõneti vaeslapse ossa jäänud (sellest võib-olla pisut hiljem).

ajaloolist ja geograafilist keeleteadust, etümoloogiat jms hõlmava õpikuga.⁴ Pole liialdus väita, et Saussure'i mõju semiootikale (millest – tema võrdlemisi keelespetsiifilist märgiteooriat kõrvale jättes – „kirjutus ta oma elu jooksul”, st kompileeriti peale tema surma täpselt kolm väikest lehekülge suures kirjas teksti⁵) ja võib-olla isegi antropoloogiale (strukturealistlik antropoloogia, Claude Lévi-Strauss⁶ jt) on olnud suurem kui keeleteadusele. Semiootikale kindlasti palju suurem, kuna Saussure'i peetakse üheks kahest semiootika loojast (teine oli loogik, filosoof jne Charles Sanders Peirce), samal ajal kui Babüloonia savitahvlid kaldusid keeleteadusse juba tuhandeid aastaid eKr.⁷ Samas on ÜKK koos Chomskyga kindlasti üks (mitte enam nii väga) kaasaegse keeleteaduse rajajaid.

Kultuuriloos, filosoofias, antropoloogias jne seostub ÜKK põhiliselt strukturalismiga, mille paljud autorid⁸ ÜKK-st 1950.–1960. aastatel tuletavad. Üldisemalt defineerituna on strukturalism meetod, mis võtab mis tahes asjade analüüsil aluseks teatava, ja nimelt eelkõige binaarse struktuuri.⁹ Keel-kõne, sünkroonia–diakroonia, paradigmaatika–sün-

⁴ Võrdluseks: „Süntaktilised struktuurid” oli tundmatu 28-aastase lektori (kuid vähemalt ise) kirjutatud õhuke formaalse süntaksi teemaline brošüür.

⁵ Ptk „Keele koht inimnähtuste seas. Semiooloogia” (lk 48–50).

⁶ C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology*. Tlk C. Jacobson, B. Grundfest Schoepf. New York: Doubleday Anchor Books, 1956.

⁷ W. B. McGregor, *Linguistics: An Introduction*. London–New York: Bloomsbury Academic, 2009.

⁸ Lévi-Strauss, Althusser, Barthes, Lacan, Jakobson, Foucault, Deleuze jne (kaks viimati nimetatud kuuluvad juba pigem poststrukturealistide hulka).

⁹ Poststrukturealistide suurim avastus oli ilmselt see, et binaarseid vastandusi on võimalik ületada mitte ainult dialektikaga, vaid ka neid süstemaatiliselt dekonstrueerides (viimane seostub põhiliselt Derrida nimega).

tagmaatika, arbitraarne–eristuv (märgi olemus) on olulisimad binaarsed vastandused, mille ümber ÜKK pöörleb. Neile sekundeerivad keeleteadus-filoloogiad, keel/kõne–kiri, tähistav–tähistatav, tähendus–väärtus, foneetika–fonoloogia, (märgi) muutuvus–muutumatus jne. Võib muidugi mõelda, kui palju oli selline mõneti ehk lihtsustav binarism Saussure'i esituse või konspekterimise üldise loogika tulemus; igatahes see toimus, ja ilma selleta poleks mul siin ilmselt millestki rääkida.

ÜKK apokrüüfilisele olemusele ja suurele mõjule vastavalt on praegune tõlkeväljaanne juba eos – st samade kaante vahel – massiivselt, lausa neljakordselt kommenteeritud: tõlkija Tiit Kuuskmäe, toimetajate Bally ja Sechehaye, „ametliku” kommentaatori, itaalia keeleteadlase Tullio de Mauro ning järelsõna autori Velmezova poolt. Kommentaarid on komplementaarsed: tõlkija tegeleb põhiliselt terminoloogiaga; toimetajad üritavad mitte ainult oma kommentaaride, vaid tegelikult kogu ÜKK tekstiga jalule seada ajaloolist tõde (mida ilmestavad oletused kujul „mida Saussure ise arvata oleks võinud”), mille de Mauro (kirjutatud aastatel 1967–1970, vähemalt ÜKK tekstiga samas mahus) kommentaar laiali lammutab laadis „mida Saussure tegelikult arvas”; Velmezova annab kogu sellele põhiliselt keeleteaduslikule kammajaaale aja- ja eluloolise tausta. Järgnevalt lisan neile mõned omapoolsed kommentaarid, mis eelnevaid loodetavasti ei dubleeri.

Esmalt tõlkest. Rääkides (märgi arbitraarsusest ja) *diferentsiaalsusest*, oleks *eristuvus* kindlasti parem olnud. Märgi eristuvus pole mingi diferentsiaal-arvutus, mille jaoks tingimata võõrsõna kasutama peaks. (Samas *arbitraarsus* on sobiv, kuna omakeelne *meelevaldsus* tähendab juba etümoloogiliselt midagi muud.) Viimase argumendiga pisut seotult eelistaksin *tähistaja* asemel *tähistavat*, kuna esimene osutab üldiselt, ja antud juhul kahtlemata eksitavalt,

kellelegi, kes tähistab.¹⁰ Lauset „Teiselt poolt ei eristu ükski sõna, mis pole lihtne ja taandamatu üksus, põhimõtteliselt lauseliikmest, süntaksi nähtusest; alamüksuste ühendus, millest sõna koosneb, allub samadele põhimõtteliste printsiipidele nagu sõnagruppide moodustamine” saadab tõlkija märkus: „Tõenäoliselt on originaalis viga. Loogiline oleks väita, et sõna, mis pole lihtne ja taandamatu ühik ei eristu põhimõtteliselt lausest, mitte lauseliikmest.” (lk 222–223) Niisiis „muutvormidega sõna ei eristu põhimõtteliselt lausest”. See üldistus tundub ÜKK kontekstis liiga üldine – väheusutav, et (isegi üld)keeleteadlane nii laialt üldistaks. Pigem oli mõte ikkagi see, et käänatud/pööratud sõna on (põhimõtteliselt) juba lauseliige,¹¹ st võib öelda, et ta sellest ei eristu.

Vigu võib leida ka ÜKK tekstist. Võttem nt mõttearendus „Kui me jätame kõrvale sõnalise väljenduse, siis psühholoogiliselt on meie mõtlemine üksnes amorfne ja ebamäärane mass. Filosoofid ja keeleteadlased on alati üksmeel olnud, et märkide abita ei suudaks me kaht ideed selgelt ja järjepidevalt eristada.” (lk 187) See peaks olema mõni standardne loogikaviga või vähemalt demagoogiline võte: esitatakse väga tugev väide, millele kohe järgneb palju nõrgem, mis sellest järeldub, aga mitte vastupidi (samas ka retooriline võte: väite pehmendamine). Sellest, et mõtlemine eeldab märke, ei järeldu, et ta tavakeelt eeldaks. Lugeja võib uskuda kas mõlemat väidet või ainult teist, samas kui (tõsi küll, pehmendav) konstruktioon eeldab, et mõlemad kehtivad. Aga nii see ju pole, mõtlemine võib kasutada erinevaid märgisüsteeme: tavakeelt, esperantot, C++-i, klassikalist maastikumaali, videot, kujutlusi jne. Nt visuaalsed unenäod ja aegruumiga

¹⁰ Vrd defineeriv (lad *definiens*) – defineeritav (lad *definiendum*) (E. K a s a k, Loogika alused. Tartu: TÜ Kirjastus, 2014).

¹¹ Kuna on märgitud lause peasõna (kääne) ja argumentide (pööre) suhtes.

seotud kujutlused on modelleerimissüsteemidena¹² kindlasti primaarsemad kui tavakeel, mis ei saanud (isegi eelkeelena, ingl *protolanguage*) tekkida varem kui 2,3 miljonit aastat tagasi¹³. Uned ja kujutlused on vahel tõesti amorfsed ja ebamäärased, aga kõigi mittekeeleliste modelleerimissüsteemide kohta seda väita ei saa.¹⁴

Teine hea näide sarnasest loogika-veast, demagoogilisest ja retoorilisest võttest on ÜKK tõenäoliselt kuulsaim, sedapidi ehk ka vastuolulisim või vähemalt intrigeerivaim koht: „[---] keeles on ainult erinevused ilma positiivsete liikmeteta. Ei tähistatava ega tähistaja poolel pole keeles ideid ega häälikuid, mis oleksid olemas enne keelesüsteemi, vaid üksnes mõistelised ja häälelised erinevused, mis sellest süsteemist pärinevad. See, mis märgis on ideest või häälelisest materjalist, pole nii oluline kui see, mis on selle ümber teistes märkides. Seda tõestab asjaolu, et liikme väärtust saab muuta ilma, et puututaks selle tähendust või häälikuid, kuid ainult selle tõttu, et mõni naaberliige teiseses.” (lk 199)

Mäletatavasti punus Derrida selle löigu esimesest (pool)lausest umbes poole sellest, mis ta kogu elu jooksul kirjutas.¹⁵ Sellele absurdset tugevale, niisiis ka huvitavale väitele järgneb teine peagu sama tugev, ja otsa veel kolmas, mis mõlemad tühistab. Siin on lihtne vastuolu: teises lauses öeldakse, et „pole”, ja kolmandas, et „see, mis on,

¹² Üldiselt pole uned ja kujutlused (täpsemalt: neile pole aluseks) mitte partikulaarsed modelleerimissüsteemid, vaid erinevate rohkem ja vähem täpsete modelleerimissüsteemide (sh tavakeele) segud.

¹³ E. Luuk, The structure and evolution of symbol. – New Ideas in Psychology 2012, kd 31, lk 87–97.

¹⁴ M. M. Monti, L. M. Parsons, D. N. Osherson, Thought beyond language: A neural dissociation of algebra and natural language. – Psychological Science 2012, kd 23, nr 8, lk 914–922.

¹⁵ Vt <https://en.wikipedia.org/wiki/Diff%C3%A9rance>

pole nii oluline”. Nii väga kui mulle kaht esimest lauset uskuda meeldiks, usun ma siiski vaid kolmandat, ja sedagi mõõndustega: mis mõttes „oluline”? Kelle või mille jaoks? Mis puudutab neljandat lauset, „tõestust” (kus *kuid* on mu arust üleliigne), siis ei tõesta see midagi, kuna liikme väärtust¹⁶ saab muuta ka, muutes selle tähendust või häälikuid (kuna see muudab liiget, ja siis muutub ka selle väärtus).

Väiksemaid, samas süstemaatilisi vigu on siin-seal veel. Nt „Ei ole olemas keelt, milles miski poleks motiveeritud; juba määratluse järgi on ka võimatu kujutleda keelt, milles kõik oleks motiveeritud. Kahe äärmise piiri – minimaalse organiseerituse ning minimaalse arbitraarsuse – vahel leidub kõikvõimalikke variatsioone.” (lk 218) Variatsioonid pole kindlasti „kõikvõimalikud”, vaid väga kitsastes piirides. Nt pole teada (ja tegelikult isegi võimalik kujutleda) ühtki tavakeelt, kus poleks sõnu, lauseid, fraase, predikaate või argumente.¹⁷ Mõnevõrra spetsiifilisemaks minnes pole (võib-olla viipekeeli kõrvale jättes) ühtki tavakeelt, kus poleks tüvesid või juuri. Veelgi detailsemaks minnes pole (mittetäielikke keeli, st pidžineid ja allkeeli kõrvale jättes) ühtki tavakeelt, kus puuduks nii käänded kui ka kaassõnad. Keeleuniversaalide andmebaasis on 2029 sissekannet,¹⁸ ja kuigi kõik neist (kõikenägevast positsioonilt vaadates) muidugi ei kehti, pole erilist põhjust arvata, et ükski neist (üldjuhul väga spetsiifilistest hüpoteesidest) seda ei teeks, isegi kui keeltevahelistest tüpo-

loogilistest erinevustest joobunud artiklitest¹⁹ vahel selline mulje jääda võib.

Velmezova kommentaar Saussure'i kultuuriteoreetikuna esitleva semiootiku A. J. Greimasi artiklile „Saussure'ismi aktuaalsusest” on järgmine: „Esmapilgul on selline vaatenurk vaevalt ühitatav vajadusega uurida keelt „iseeneses ja iseenese jaoks” – fraas, mida, nagu nüüdseks teada, ei ole Saussure kirjutanud, kuid mis eeldas tema ideede piiramist keeleteadusega *par excellence*” (lk 510). Mida ta siin üldse kirjutas? Peagu miski ses raamatus ei pärine ju Saussure'i sulest. Teiseks läheb siin tekst segi kontekstiga, täpsemalt retseptsooniga: kuna keele mõiste on strukturalistidel (ÜKK põhiteksti mõistega võrreldes) juba üldistatud – kui see nii poleks, poleks mingit põhjust²⁰ rääkida saussure'ismist kultuuriteoorias, semiootikas, antropoloogias jne –, pole siin ka paratamatut vastuolu peale terminoloogilise.

Pisematest vigadest võiks mainida lõiku de Mauro kommentaarist: „Kui märgid ei oleks arbitraarsed, siis oleksid nad loomulikud ja seega väljaspool ajalugu. Ja vastavalt oleks tähenduste eristamine tähistatavateks, kõnevoolu eristamine tähistajateks, tähistatavate seos tähistajatega sellised nähtused, mis ei põhineks millelgi muul kui ajalooliselt, ajalisel, geograafilisel ja sotsiaalselt määratud valikutel.” (lk 428) Tegu on ilmselt tõlkeveaga – ainus võimalus sellest lõigust aru saada näib eeldavat, et sõna *ei* teises lauses on üleliigne. Samuti on ühes põhiteksti joonises S-i ja Z-i vahelt nool puudu (lk 320).

Keskendusin eelnevalt üksnes vigadele, millest ülejäänud teksti kohta ei järeldu palju muud kui see, et sellele

¹⁶ ÜKK eristab väärtust tähendusest, samas mõõndes: „Väärtus on mõistelisest aspektist vaadates kahtlemata tähenduse element” (lk 190). Niipalju kui aru võib saada, on väärtuse üks (põhilisi?) komponente märkidevaheline konnotatsioon.

¹⁷ Pange tähele: „või” – st kõik need peavad igas tavakeeles olema.

¹⁸ The Universals Archive, <https://typo.uni-konstanz.de/archive/nav/browse.php> (21. II 2018).

¹⁹ Kuulsaim on kindlasti N. Evans, S. C. Levinson, *The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science.* – *Behavioral and Brain Sciences* 2009, kd 32, nr 5, lk 429–448.

²⁰ Kui eelmainitud kolm väikest lehekülge suures kirjas teksti (ÜKK, lk 48–50) välja arvata.

mul erilisi vastuväiteid pole. Kuigi ÜKK põhitekst on juba üle 100 aasta vana, kõlab valdav enamik sellest endiselt asjakohase ja mõistlikuna. Teose apokrüüfilisus, ladusavõitu ja konspektiivne laad suure ja ebamäärase hulga autoritega näib olevat kindlustanud usutavuse, tasakaalukuse ja isegi enesestmõistetavuse, millega üldjuhul ei hiilga sajanditagused monograafiad (meenu-tagem nt Louis Hjelmslevi²¹). Samas on siin palju sellist – fonoloogia, foneetika, geograafiline keeleteadus, peagu kõik keelenäited jne –, millest ma palju ei tea ja/või mis mind lihtsalt ei huvita. Keeleteadus on seitsaadik väga palju muutunud, aga pigem nii koolkondliku kui ka valdkondliku killustumise suunas. Teatmeteoseid kõrvale jättes võib olla päris raske leida midagi sama üldist, ja suvalist keeleteadlast ja/või semiootikut samavõrra kõnetavat. Või noh, kindlasti leiaks, aga keegi ei tea ega loe neid allikaid, st alustama peaks nullist.

Infoajastu paradoks (üks neist paljust) on selles, et meil võib olla n tuhat korda rohkem infot kui sada aastat tagasi, aga raamatud, mida loetakse, on

²¹ Nt L. Hjelmslev, Sissejuhatus keeleteooria alustesse. Tlk J. Pärnamäe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.

ikka samad kui sada aastat tagasi. Ühtpidi mõistetav – kui vastuvõtuvõime on pakkumisega võrreldes nii lootusetult piiratud, nagu ta seda on, on turvaline lugeda seda, mida loevad (st meie arvates peaksid lugema) kõik, kuna see annab vähemalt võimaluse rääkida sellest (kusjuures võib-olla isegi mitte tingimata seda), mida või millest kõik räägivad. Teisalt on õigus ka J. L. Borgesel, kellelt pärineb tähelepanek, et „keegi ei soovi võlgneda midagi oma kaasaegsetele”. Kaasaeg pole muidugi ka lihtsalt nii auväärne kui, ütleme, XVIII sajand. ÜKK ilmutanud „Avatud Eesti Raamatu” sarja eesmärgiks on „tutvustada Lääne ... võtmetekste”. Pakun (ja pakun, et mitte päris umbropsu), et üheksal juhul kümnest ei ava need „võtmetekstid” midagi peale suvalise lehekülje ajaloos, st tegu pole mitte niivõrd võtme kui kanooniliste tekstidega. Kaanonit iseloomustab aga see, mis kogu ülejäänud ajalugugi – ta on sattumuslik.

Teksti valmimist on toetanud IUT 20-56 „Eesti keele arvutimudelid” ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).